

Front Cover

Back Cover

Title Page

Te Whai Korero A Te Hetana, Pirimia. Minita Maori Hoki, Ki Nga Maori, I Te Hui i Papawai, I Te 26 o nga Ra o Mei, 1889. Poneke: He Mea Whakahau, I Tala Ai E Hoani Make, Kai-Ta Perehi A Te Kawanatanga. 1898.

Te Whai-Korero a Te Hetana, Pirimia, Minita Maori Hoki, Ki Nga Maori, I Te Hui I Papawai, I Te 26 o Nga Ra o Mei, 1898.

Te Pirimia: E nga Rangatira me te iwi Maori kua huihui mai nei. I mua i te whakahaerenga o ta tatou mahi, me panui e au te kupu mai a Te Kawana, a he mea tika hoki kia rongou koutou, a koi nei taua kupu ana, ara:—"Kua tae mai te waea a te Tino Hekeretari mo nga Koroni whakaatu mai, kua whakahau ahau e Te Kuini ki te whakaatu atu i ana kupu whakawhetai ki nga tangata o te Koroni nei mo a ratou kupu mihi piri-pono mona, i tukua atu nei i te ra whakahonore i tona ra whanautanga."

Tamahau Mahupuku: He kupu torutoru aku i mua mai o te timatanga o te mahi. Haere mai, e te Pirimia, haere mai, tomo mai ki te whare i hanga nei ki konei. I tera taenga mai ou i ata tukua atu te whare nei ki a koe i runga i to tuunga hei Minita Maori. He tikanga hou tenei i roto i enei takiwa. E tika ana hoki kia waiho te Whare nui i Poneke hei whare e tu ai koe ki te whakahaere i to mana Pirimia, a i runga i to tuunga hei Minita Maori, e tika ana hoki kia tu koe ki konei korero tahi ai me matou i nga tikanga e pa ana ki to iwi Maori. Kua huihui mai ki konei nga rangatira katoa o nga iwi o te Tai Rawhiti, a ka ata whakarongo ratou ki o kupu whakamarama mai mo nga ture e pa ana ki a matou e meingatia ana kia tukua atu ki te Paremete, ka tuaruatia atu e ahau te kupu—mou tenei whare i runga i to tuunga hei Minita Maori.

Te Pirimia: Kei te koa te ngakau, tate mea kua kite ano ahau i a koutou, kua rongou hoki i a koutou mihi aroha. He pai hoki kia rongou ahau i te kupu whakamahara, kei toku nei whare ano au i runga i toku tuunga hei Minita Maori. Na, mo te taha ki te koroni, tenei au te whakawhetai atu nei ki a koutou mo to koutou nei kaha, inahoki kua whakaritea e koutou he whare e ahei ai nga Minita te haere mai kia kite i a koutou, e korero tahi ai tatou i nga tikanga o nga mea e tino pa aoa ki te iwi Maori. Ko te tangata nana tenei whakaaro he tangata e tika ana kia whakanuia e te iwi Maori; ko te hunga na ratou te mahi nei, me ki e au kua oti i a ratou he taurira mo nga Pakeha o te koroni nei. Heoi ka kite nei te ao katoa kua taea e nga tai-tamariki Maori te whai i te mahi i whakaakona ai ratou e o ratou kai-whakaako Pakeha, me to ratou hohoro hoki ki te hopu i te tikanga o taua mahi. Ko te whare e tu nei na te ringa Maori i hanga, a, ma tenei e kitea ai, ki te tika te whakaako i a koutou tai-tamariki, tera e mau noa atu i a ratou nga tino mahi-a-ringa a te Pakeha. E mohio ana hoki ahau tera e koa o koutou nei ngakau i au e ki atu nei ki a koutou, he Maori tetahi o nga tino tohunga mahi-a-ringa, e mahi mai nei i te whare mahi-a-ringa a te Kawanatanga i Nepia. E whakaatu kau atu ana ahau i tenei, he mea kia mohiotia ai ki te rite te tukunga mahi atu ki a koutou penei me te iwi Pakeha, tera e taea e koutou nga tino tuunga tangata.

Na, me whakaatu atu e ahau tetahi kupu ki a koutou, a tera pea e oho te ngakau o nga tai-tamariki ina ka rongou ratou. Kua ngaro atu o koutou nei kaumatua, a tera e maharatia tonutia ratou e koutou, me ta ratou mohio hoki i a ratou e ora ana, he iwi koutou e kaha ana ki te whai i nga tikanga e neke ake ai te iwi. Ma tenei hoki ka mohiotia ai tenei kupu aku—kaore ianei i hoatu e ratou he whenua nui i runga i te tikanga, me whakahaere nga hua mai o aua whenua i runga i te tikanga whakaako i te iwi Maori ki nga mahi karakia, me era atu painga; me te whakaako hoki i a ratou ki nga tikanga mahi-a-ringa a te Pakeha. Ko nga tikanga enei i hoatu ai e o koutou kaumatua aua whenua ra hei rahui. A e ki ana ahau, a me taku mahara ano hoki he tikanga nui tenei kua tukuna mai ki au, he tino he tena kua eke ki runga ki nga tangata i waiho atu nei aua whenua ki a ratou tiaki ai i roto i nga tau kua pahure atu nei, i te mea hoki kaore i tino whakahaerea he tikanga e puta atu ai he painga ki nga Maori hei whakarite i te hiahia a nga kaituku i aua whenua ra. Inahoki te whenua rahui i Porirua, e tata ana ki Poneke. Hui katoa nga moni kua riro mai i taua whenua, neke ake ana te nui i te £6,000, a kaore i tae ki te £50 te moni kua whakapaua e nga kai-tiaki o taua rahui i runga i te mahi whakaako mahi-a-ringa, i runga i tetahi atu tikanga whakaako ranei mo nga tamariki a nga Maori o taua kainga. Kei te titiro atu hoki ahau ki tetahi piihi whenua i Papawai, i hoatu e o koutou kaumatua mo tetahi tikanga whai-painga; a, tena ianei, ka patai ahau, kua whakaritea ranei te kupu i whakaetia i te tukunga o taua whenua?

Tena auo etahi whenua i te Tai-Rawhiti, he mea tuku i runga i te tikanga pera ano, kaore i whakahaerea i runga i te tikanga i whakaetia ai. Ka pa ano hoki enei kupu ki etahi rahui i te Tai-Hauauru. A tenei kua tae mai hoki te kupu a nga Maori o Waikato, i riro nei o ratou whenua i te rau o te patu he ki, kaore rawa he eka kotahi i

toe ki a ratou, he tono na ratou kia whakahokia atu nga rahui, i te mea kaore i whakahaerea i runga i nga tikanga i whakaaetia i te tukunga. Kei te ahua marama te tono a nga Maori kore whenua nei. Na, mo te tono a Wi Parata ki te Hupirimi Kooti kia whakahokia atu te rahui i Porirua ki nga uri o nga tangata na ratou nei taua whenua i tuku, i puta te kupu whakatau a te Kooti, i penei taua kupu, e kore tena e taea. A i te mea kua kiia e te Ture, e kore taua whenua e taea te whakahoki atu ki nga uri o nga kai-tuku, a i te mea hoki e ki ana nga kai-tiaki e kore e taea e ratou te whakarite i te kupu i whakaaetia i te tukunga, heoi ra, ki taku, kua tae ki te wa inaianei e tu ai te Kawanatanga i runga i nga tikanga o nga iwi e rua, me e kore e taea e ratou te whakahaere nga tikanga i hiahiatia e o koutou kaumatua i te tukunga o te whenua. Engaringari te whakahaere i te mahi whakaako i te Kareti Maori i Te Aute me etahi atu wahi i te takiwa ki Haaki Pei, tena ko etahi atu wahi he iti rawa te mahi kua mahia hei whakarite i nga hiahia o nga kai-tuku i aua whenua utu nui. Tena tetahi mema o te Paremete, he tangata ahua whai matauranga ia, i puta i te kura i Tiwene i Akarana; tena hoki tetahi tai-tamariki tino whai mohiotanga i puta i te Kareti i Te Aute, i rokohonga ia e au ki konei i tera taenga mai oku, a ko ia te Maori tuatahi i puta hei roia i Niu Tireni. Kua whiwhi nui nga roia Pakeha i te moni, i runga i a ratou mahi roia mo te iwi Maori; otiia, e kore au e mohio mehemea ka pera ano hoki te whiwhi o nga roia Maori i o ratou iwi Maori. Engari ia ki taku mahara kua koutou e whakahaere Kareti hei whakatokomaha rawa i te iwi roia. Otiia, tena ano pea e puta mai he painga, a tera pea e kaha te roia Maori nei ki te whakawhiwhi i a ia ki etahi painga i te taha Pakeha, kowai ka hua. Ki te tupono ki tenei, me whakatokomaha ano, otiia, kia nui noa atu te mahi roia e mahia e ratou e riro mai ai i a ratou he whenua i te iwi Pakeha kia pena te nui me nga whenua Maori kua horomia e te Pakeha.

Na, he tino kupu tenei naku, e ki ana ahau, e tau ana kia whakaakona te iwi Maori ki nga tikanga mahi-a-ringa, he iwi mohio hoki ratou ki te hopu i ena. Me whai initia Maori, kamura Maori, parakimete Maori, ara me uru etahi o nga tai-tamariki Maori ki roto ki nga mahi pera, ara,—ki nga mahi-a-ringa katoa i roto i te koroni nei. Kei te titiro tonu atu hoki ahau ki te wa e tae mai ai ano au ki konei i roto i nga ra e haere ake nei, e karangatia ai tatou ki te whakapuare i tetahi kura, kia kua e tino matara atu i te whare nei, hei kura whakaako i nga tai-tamariki ki nga mahi-a-ringa a te Pakeha; me utu te mahi whakahaere i te kura pera ki nga moni e puta mai ana i te whenua i wehea mo tetahi tikanga motuhake. Ko taku e hiahia ai ina ka tu te kura pera, me whakaako nga tai-tamariki ki nga mahi kamura, mahi parakimete, me nga mahi whaka-ahua, kia ahei a koutou nei tai-tamariki ki te whakatupu oranga mo ratou i runga i nga tikanga mahi-a-ringa a te Pakeha. Mehemea hoki i whai kura pera koutou i roto i etahi wahi o te koroni nei, kua kore atu nga kupu taunu mo to koutou nei iwi. E kiia nei e kore nga tai-tamariki Maori e kaha ki te mahi. E kiia nei he iwi hono tonu te haere ki nga paparakauta, ki nga ruuma purei pirioti, me te tuku moni hoki ki te totarareita, me te ki hoki he pai rawa atu enei tu tikanga ki a ratou i te tikanga rapu mahi. Na, he nui te mamae ki au mo enei kupu; notemea, e kite ana ahau, kei te ahua tika ano aua kupu taunu; no reira, ka rapu ahau ki ahau ano, he aha ra te mahi hei tukunga atu mo nga tai-tamariki nei? Kei te awhina ranei tatou i a ratou? Kei te tuku ranei te Pakeha ki a ratou i etahi o ana mahi-a-ringa kua korerotia nei? Tena ano ranei he whenua hei nohoanga mo ratou? E kitea ana te take i hoki haere ai te tupu o te iwi Maori. He aha te pai o te tangi tinihanga noa iho, i runga i te ngakau aroha kore; he nui hoki nga tangata e pera ana, he whakaaro kore, he ngakau pakeke ke ta ratou nei tikanga. A ko era o te iwi Pakeha e ahei ana te awhina i te iwi Maori, e kore e toro atu i te ringa matau hei kukume ake i a koutou i te paru, hei whakatika ake i a koutou kia tu ki runga, kia ahei ai koutou ki te whakapumau i te mana i tukuna iho kia koutou e o koutou tupuna. Pehea ranei ta koutou whakaaro mo te Pakeha e kore nei e hoatu i te kai ma koutou ina ka tae ngenge atu koutou i te haerenga roa? E kite ana ano hoki koutou he nui noa atu te kai pai kei tona teepu e takoto ana; he nui ana mea kei nga taha o te ruuma e iri ana; he nui ona kakahu; engari ia, ahakoa ki ia, kei te aroha ia ki a koutou, e kore rawa e hoatu e ia he kai ma koutou, e hoatu ranei i etahi kakahu mo koutou. He tai-tamariki Maori hoki ena e patukituki mai ra i waho o te kuaha. He nui noa atu te kai kei nga Pakeha, kei a ratou aua rahui ra, me te nui ano hoki o a ratou nei kakahu i roto i o ratou nei whare. Na koutou aua kai me aua kakahu ra. Ko te whenua i tukua ra e o koutou kaumatua aua kai nui ra i runga i aua teepu; ko te moni i roto i te Peeke i puta mai i aua whenua ra aua kakahu ra. Ko te whare i korerotia nei e ahau ko te kura whakaako tena i te tikanga o nga mahi-a-ringa a te Pakeha, e hiahia nei a koutou tai-tamariki kia tomo atu ratou ki roto kia whiwhi ai ratou ki nga mea pai i meinga e o koutou kaumatua kia riro i aua tai-tamariki. Me huri te ki e ki nei i te raka; me unu e te ringa kaha o te Ture nga arai e arai nei i te kuwaha, kia riro mai ai i a koutou tai-tamariki nga mea e hiahiatia ana, a e tika ana hoki kia riro i a ratou. He nui te koa o taku ngakau i te mea e ahei ana ahau te ki atu, kua ata tirotirohia e te tangata e tu nei hei Pihopa mo te Takiwa o Poneke, te tikanga o nga rahui nei, a e whakahaerea ana he tikanga inaianei hei whakakore atu i te he kua takoto roa noa atu nei ki runga ki aua rahui ra. I hurihurihia te tikanga mo tenei mea i te nohoanga o te Hinota o te Hahi o Ingarangi i Otautahi (Christchurch) i mua tata ake nei; whakataua ana he tikanga, tukua atu ana ki te Kawanatanga, a kua tonoa matou kia whakaaetia kia tukua atu taua mea ki te Hupirimi Kooti, kia puta ai te kupu whakatau mo te peheatanga o te tikanga a muri ake nei; i te mea e kiia ana e kore e taea te whakarite nga tikanga i meingatia i te tukunga o te whenua. Otiia, e rua nga tikanga e tau ana kia whakaarohia. E ki tuturu ana ahau, kei te tau ano kia

pataia atu te whakaaro o nga Maori mo runga i tenei mea, penei me te tukunga patai mai ki te Kawanatanga. No o koutou nei kaumatua nga whenua nei i nga ra o mua, a na ratou aua whenua nei i tuku mo runga i tetahi tikanga motuhake, heoi, e uru ana hoki koutou ki roto ki tenei tuku, a e tau ana kia whakaarohia hoki koutou. Me ki hoki ahau, kaore au e whakaae ana ki nga tikanga i tukua mai nei e te Hinota, tatemea e mea ana ratou me tuku etahi "scholarships" ki nga tamariki o te iwi Maori e tae atu ana ki nga kura i etahi wahi o te koroni, e whakahaerea ana i raro i nga tikanga o te Hahi o Ingarangi anake. Ki taku mahara kei te he tenei whakaaro, he tikanga ahua arai hoki; ma tenei hoki ka kore ai e rite te tikanga i hiahiatia, i te mea tera ano pea e kore e taea e koutou te tuku a koutou tai-tamariki ki nga kura pera. Tena, tirohia te tikanga o te whenua i Papawai nei, i tukua taua whenua hei painga mo nga tamariki o tenei takiwa. Na, kua mea te Hinota me uru nga tamariki o te iwi Maori o etahi atu wahi o te koroni ki nga painga i puta mai i nga rahui nei. Tetahi hoki, i te mea ko te Kawanatanga kei te utu i nga moni e whakapaua ana mo nga mahi whakaako o te katoa, he mea tango mai aua moni i nga taake e kohia ana, a ko te nuinga o nga moni hei utu i te mahi whakahaere i nga kura Maori, he mea tango mai i nga moni i wehea mo nga tikanga Maori; heoi, e ki tuturu ana ahau kua ngahoro atu i runga i nga whenua nei nga tikanga i tukuna ai e o koutou kaumatua. E mohio ana ahau he whenua ano e toe ana e ahei ai te whakarite he kura whakaako i nga tikanga mahi-a-ringa a te Pakeha, apiti atu ki era kua whakaritea e te Kawanatanga. Mehemea e whakahaerea tikatia ana nga whenua nei, tera ka ahei kia whakaakona nga tamariki Maori o te koroni ki nga tikanga mahi-a-ringa a te Pakeha i nga wahi e tata ana ano ki o ratou nei kainga, me to ratou mohio hoki ki tetahi mahi whai tikanga ina ka haere ratou ki te rapu mahi ma ratou. I au e korero nei, me ki ahau mo te taha ki te Kawanatanga, kaore a matou nei hiahia kia ara he pakanga ma matou ki nga Hahi i tukua ai nga whenua ki a ratou whakahaere ai mo etahi tikanga motuhake. Ko ta matou e mea ai, i te mea kua rere ke nga tikanga inaianei, me whakawhiwhi te iwi Maori ki nga tikanga i meinga e o ratou kaumatua i te tukunga kia riro aua whenua i aua Hahi. He tikanga nui tenei, a e kore e tika kia mahia kohukihukitia, engari me whakahaere nui tonu e te Paremete i runga i tetahi tikanga e kore atu ai nga he e mau nei inaianei ki runga ki aua whenua. E tata ana ki te 20 nga tau, ara i te tau 1879, i tu he Roiara Komihana, hei uiui i te tikanga o enei whenua. He tangata tino matauranga etahi o nga tangata o taua Komihana, ara, ko Mr. Alfred Domett, ko Sir Francis Dillon Bell, a ki taku mahara ko Sir William Fox tetahi, me etahi atu tangata tokorua, kaore au i te mahara ki o raua ingoa inaianei. Ko tenei tetahi o nga tino Komihana kaha i whakaturia i roto i te koroni nei. He mea ata ripoata te ahua o nga tikanga e pa ana ki aua whenua, me te tuku atu hoki i etahi kupu i whakaaetia e aua Komihana hei whakaarohanga ma te Paremete, a, e ki ana ahau kaore i tutuki i te Paremete te mahi i hoatu hei mahi mana, i te mea i waiho taua mea kia takoto noa iho a taea noatia tenei ra. E mea ana te Kawanatanga kia perehitia taua ripoata, me nga kupu whaki hoki, a kia whakatakotoria atu ki te aroaro o te Paremete e haere ake nei. Me tuku atu taua mea ki tetahi Komiti whiriwhiri me te uru ano hoki o etahi mema o nga taha e rua ki roto ki taua Komiti, me tu hoki nga mema Maori hei mema mo taua Komiti, a me whakarite hoki he tikanga e ahei ai kia tae atu nga kai-whaki korero a nga Hahi katoa ki taua Komiti, ki te whakaatu korero, kupu tohutohu hoki mo te whakatuturutanga i tetahi tikanga mo nga whenua nei. Ko etahi o nga whenua nei kei te takoto noa iho, kei te whakatopu nga hua o tenei o tenei o etahi, otiia ko te nuinga, kaore i whakahaerea tikatia nga tikanga i whakaaetia i te tukunga o te whenua i te tuatahi. Ka haria atu e au, i te whare i tukua mai nei ki ahau i runga i toku tuunga hei Minita Maori, a ka tae tika tonu atu ki te Paremete a koutou nei hiahia mo runga i tenei mea. Kei te nui taku koa i te mea na te Pihopa o Poneke, he Pihopa nei ia no toku nei Hahi o Ingarangi, i whakapuaki mai te kupu mo tenei mea tikanga nui, i whakahaerea ai hoki he tikanga e whakatikatikaina ai te mea e ahua raruraru nei. I te mea e whai tikanga ana te nuinga o nga Hahi ki tenei mea, a e kauwhau katoa ana ratou i nga tikanga o te ngakau tapatahi, ngakau aroha hoki, heoi me tumanako tatou, i a ratou e whakahaere tikanga ana mo nga whenua nei, tera ka ata whakaritea e ratou a ratou kupu i kauwhau ai. I tukuna atu e o koutou kaumatua a ratou tamariki ki aua Hahi kia tiakina paitia ratou; me te tuku atu hoki i nga whenua he mea kia puta ai he painga ki aua tamariki; a i te mea ko ahau te kai-tiaki o te iwi Maori, e tino tumanako ana ahau, a te wa e whakahaerea ai e aua Hahi he tikanga mo enei whenua, tera ka tupato ratou kia ata whakaritea nga tikanga i whakaaetia ai i te tukunga o aua whenua. Hei kupu whakamutunga mo tenei pito o taku whai-korero, me ki atu ahau, i te mea kua tukua mai tenei whare ki a ahau i runga i toku tuunga hei Minita Maori, e tau ana ano kia tu au ki konei whakapuaki ai i nga whakaaro o te Kawanatanga mo runga i tenei mea whai-tikanga nui, a, i te mea hoki kei nga takiwa katoa o te koroni nei nga rahui nei e takoto ana, na reira e mahara ana ahau he mea pai kia korerotia tenei korero i konei kia ahei ai nga rangatira i haere manuhiri mai i era atu wahi ki te mau atu i enei kupu kia rongoi ai o ratou nei iwi ki nga whakaaro o te Kawanatanga, ka ki atu nei ahau mehemea e puare mai ana te tatau kia ahei ai a koutou nei tamariki te tomo atu, kia whiwhi ai ratou i nga painga e puta mai ana i runga i te mahi whakaako i nga tikanga mahi-a-ringa a te Pakeha, tera e puta atu ratou ki te ao marama i nga tau e haere ake nei. Ma tera hoki e tokomaha haere ai te iwi, e ahei ai hoki ratou ki te hapai tonu i te mana i tukuna iho e o ratou nei tupuna Maori.

I nga tau kua taha atu nei i tae atu a Ta Tanara Makarini, me taku hoa aroha hoki a Te Hiana, ki nga kainga Maori kite ai i nga Maori, me te whakamarama atu hoki i nga tikanga e mahia ana ki a ratou, na te tikanga

whakapuaki hoki i nga tikanga o nga mea e hiahia ana e tetahi ki tetahi i puta ai he painga ki nga iwi e rua. He nui nga raruraru taimaha hei arai i te taenga atu o nga Maori ki Poneke kia kite i nga Minita. Na reira hoki, i haere ai ahau te Minita mo te Taha Maori me toku hoa awahina hoki, ara, a te Honore Timi Kara, he taura nei ia no te iwi Maori, a e mohio ana ahau he take haringa tenei na koutou, ki nga kainga haere ai kia kite i nga tangata o koutou kua tu hei mangai mo etahi, he mea kia mohiotia ai o koutou hiahia kia taea ai hoki te whakaatu atu ki te Paremete i runga i te tikanga e ahei ai te whakaae e te Paremete, kaore aku ki, naku i taea ai, engari e ki ana ahau na nga hui pera i tupu ai he tikanga pai i waenganui i nga iwi e rua, pai atu i to mua tikanga. A inaianei kei te mau te aroha, me te tikanga whakahoa tetahi ki tetahi, a e tumanako ana ahau he tikanga tuturu tenei. I puta tetahi ahua raruraru i etahi Maori ahua tutu, i te takiwa ki Ngapuhi, i te pito ki raro o Akarana, otia, kaore i tino tokomaha taua hunga. Te take i whai kupu ai ahau mo taua mea, he mea ohore noa iho taua raruraru, ehara i te mea whai tikanga. Rongo kau ake nga rangatira Maori o te koroni nei i taua mea, puta tonu atu a ratou kupu whakahe, me te ki hoki tera ka tau he mate ki te iwi Maori i runga i taua mea, he take hoki tera e pouri ai ratou. He tika hoki kia kiia, i kaha tonu te mahi a nga rangatira ki te pehi i taua mahi pohehe kia kaua ai e kino, ahakoa he tawhiti rawa atu a konei i taua wahi, i puta ano te kupu a to koutou rangatira a Tamahau, whakaatu mai kua rite ratou ko tona iwi mo te haere ki te pito ki raro ki te whakamarie i taua hunga pohehe ra, hei arai i taua mea kia kaua ai e nui haere te kino ki runga ki te iwi Maori. A, e ki nei ahau te Minita Maori, he nui te pouri o toku ngakau i te paanga o te raruraru nei, a e koa ana toku ngakau i te mutunga, penei me te matua aroha e koa ana ina mutu tetahi raruraru i pa ki ana tamariki. Tena ano etahi tangata, ehara nei i te hoa o tetahi taha o tetahi taha ranei o nga iwi e rua nei, i whakanui ake i te tikanga o taua raruraru, a na ta ratou mahi pera i eke ai te pouri ki runga ki te iwi Maori tonu. Korerotia ana a ratou kupu i konei, tae atu ana hoki ki era atu koroni ki Ingarangi hoki. Ahakoa he iti taua raruraru nei, ki taku mahara i tae atu ano nga kupu whakaatu he mea nui, ki to koutou whaea, ki a Te Kuini. Na, e mohio tuturu ana ahau, ka koa o koutou nei ngakau i te mea tera ka tukua atu he kupu ki a Te Kuini hei whakaatu, tera kua puta te kupu a taua iwi pohehe ra, whakaae i hara ano ratou, a kua tuku mai ratou i a ratou ano ki te ture kia whakawakia. Kaore he tikanga e waiho ai ma te mau pu e whakatikatika te Ture, e tiaki pai te tangata. Ko te Paremete hoki te pou herenga kupu, hei taenga atu mo nga iwi e rua hei whakaora i o ratou nei mate. E rite ana te tikanga mo tetahi mo tetahi i reira, a mehemea e mea ana te Paremete ki te hapai tonu i tona mana, me whakahaere tonu te Paremete i nga tikanga e kore atu ai nga mate, me whakarite hoki i te tika mo te iwi Maori i te mea he iwi tokoiti ratou.

E wha anake ano o koutou nei mema i roto i te Whare o Raro, tena ko nga mema Pakeha, e whitu-tekau rawa ratou. I te Whare o Runga e wha-tekau-ma-rima nga mema, kotahi anake o ratou he Maori. Ki taku mahara, he mea noku kia tau ai he tika ki a koutou, e tika ana kia tukua atu e te Kawanatanga he kupu whakaatu atu ki te Kawana kia whakatokomahatia nga mema Maori o taua Whare, he mea hoki ki te paahitia he Pire e te Whare o Raro, ka tukua atu ai ki taua Whare i Runga, kua ai he mema Maori i reira, hei whiriwhiri i te mea e tukua atu ana, a oti noa i runga i te tikanga i mohiotia ai he pai mo koutou.

Na, i te mea kua mutu aku nei korero mo tenei take, e tumanako ana ahau tera ka ata whakaarohia e koutou aku kupu i korero ai, a tera ka hohonu tonu te hou ki roto ki o koutou nei ngakau. Mehemea he kupu mai a koutou ki ahau mo nga take i korerotia nei e ahau, e pai ana, korerotia mai. Teua koutou katoa; kia tau nga whakapainga a te Kai-hanga o nga mea katoa ki runga ki a koutou.

Wi Pere, M.H.R.: Kei te whakaae ahau ki o kupu mai mo nga rahui kura nei. I te tau 1885 i timataria e ahau te pakanga mo aua whenua. Ko taku i hiahia ai kia hoki atu aua rahui ki te iwi Maori, a whakaaetia ana e te Whare te kupu whakaatu he mea pai kia peratia. A i taku pootitanga ano hei mema mo te Paremete ka whai ano au i taua tikanga, me te tohe kia tukua mai he ripoata whakaatu i te ahua o aua rahui ra, me te whakaae ano o te Paremete me whakaaro he tikanga mo nga kai-tono. Ahakoa he pai te whakaaro i whakaaturia mai ra, i wehi a Te Paranihi ko ia nei hoki te Pirimia i taua wa, ki te whakahaere tikanga mo runga i taua mea, na te kaha o te Hahi i wehi ai ia, ara, e ki ana ahau i wehi ia, tatemea kaore i tukua e ia he pire ki te Paremete hei whakarite i te hiahia i whakapuakina e te Paremete. I te taenga ki tou ra e tu nei koe hei Pirimia, ara, hei matamua mo te iwi, i ahua wehi ano hoki koe, i te tuatahi, ki te whawha i tenei mea. He whenua take paweraweratanga te rahui i Porirua. I tu ano he uiuinga he mea kia marama ai kua peheatia ra nga hua i puta mai i taua rahui. Na, kua kiia mai nei e koe hui katoa nga moni kua puta mai i taua wheuua e tae ana ki te £6,000, ki taku mahara he mea tuku hou atu taua moni ki reira, he mohio no ratou kua tata te kitea to ratou nei hara, he mea hoki kia ahei ai ratou te ki, kua tiakina e ratou nga tikanga o taua rahui. Tena ano hoki tetahi rahui kei Mahitaone, kaore tena i whakahaerea, kaore he painga i puta mai. I kaha tonu taku whai whakaaro mo runga i nga rahui nei, tatemea i tito nga kupu a nga Hahi, ara, kaore i whakaritea e ratou nga kupu i kiia e ratou ka mahia e ratou. I te tuatahi, i kiia e ratou, tera ka hanga e ratou he mira huri paraoa hei apiti atu ki nga kura. Na, i te mea kua whakaaturia nei e ahau a ratou nei mahi tito, na reira, e ki tuturu ana ahau, me tango rawa atu aua whenua i o ratou ringa. Ka ono pea oku tau e tu nei ahau hei mema i roto i te Whare o Raro, a ko taku mahi tonu, he akiaki mo tenei mea kia tino tutuki ai ona tikanga. Na i runga i o kupu e whakaatu mai nei kua tahuri hoki koe ki te whai i taua mea. Kaore au i te mohio no nahea ranei i tupu ai tenei whakaaro i roto i a koe, ara, me whakahaere enei rahui i

runga te tikanga whakaako i te iwi Maori ki nga tikanga mahi-a-ringa a te Pakeha, he mea kia whiwhi ai nga tai-tamariki Maori i te painga mo ratou.

Te Pirimia: I puta i runga i te kupu i tukua mai e te Pihopa o Poneke ki te Kawanatanga. I tono te Hahi kia puta he kupu tohutohu mo te wheua rahui i Porirua me nga moni kua puta mai i taua whenua i roto i nga tau maha kua pahemo ake nei.

Wi Pere: Te take i penei ai te haere o aku kupu, e tino ngakau nui ana ahau i runga i toku hiahia kia tino mohio rawa koe, e tino tika ana kia whakahaerea he tikanga mo tenei mea, a kaua e waiho kia takoto noa iho. Me whakaoti inaianei tonu. Mehemea i whakapuakina e koe he whakaaro ke atu i enei i korerotia nei e koe, e mohio tuturu ana ahau, kua kore rawa e whakaetia e era atu rangatira Maori o te hui nei. He mea tino whai tikanga tenei, a ko taku e hiahia ana, me whakahaere nui e koe i runga ano i nga kupu i whakaaturia mai nei e koe, ara, me whakahaere nga rahui i roto i ia takiwa, i ia takiwa, i runga i te tikanga e whiwhi ai tenei whakatupuranga me o ratou uri hoki i nga painga e puta mai ana i aua rahui. Kotahi anake te tangata o te Hahi o Ingarangi me era atu Hahi katoa i roto i te koroni nei, i kaha ki te whakahaere i nga tikanga i whakaetia ai i te tukunga o aua rahui, ara, ko Te Ahirikona Wiremu. E korero ana ahau mo te Kareti i Te Aute, mo te Kura i Hukarere me te Kura i Waerengahika (Turanga). Otiia, koi nei te mutunga iho o tera, kei te tuku atu nga Maori o nga pito katoa o te koroni nei, i a ratou nei tamariki ki aua kura. Heoi, na tenei tikanga he tawhiti rawa te whenua e haerea ana. Kei tawhiti noa atu nga tamariki e tae ana ki aua kura i o ratou matua me o ratou nei kai-tiaki, a kaore he kai-tiaki mo ratou ina ka pangia ratou e te mate; hemo rawa atu ai etahi, kaore e taea ana te whakahoki atu ki te kainga. Tokomaha nga tamariki o nga whenua o tawhiti kua mate, no reira kua wehi nga matua ki te tuku atu i a ratou nei tamariki ki aua kura. Heoi, ki te tuturu nga kupu whakaatu i whakina nei e koe, e ki ana ahau me waiho a Te Aute hei painga mo nga tamariki o taua takiwa. E tata ana o ratou kainga nohoanga ki reira; e tata ana hoki nga matua ina ka pangia ratou e te mate. He nui taku koa, he nui taku whakapai mou, mo to kitenga i tetahi ara e ahei ai te whakahaere he tikanga e puta ai he painga ki te iwi. Na, he kupu atu tenei naku ki te iwi kua huihui mai nei. E hoa ma, ata whakaarohia nga kupu kua whakapuakina nei e te Pirimia, he take tino whai tikanga hoki, he tino painga tenei mo tatou ina whakatuturutia nga tikanga kua whakapuakina nei e te Pirimia. Taku kupu whakamutunga atu ki a koe, e te Pirimia. E tumanako ana ahau, tera ka tahuri ia tane me ia wahine o te hui nei ki te tautoko i a koe, he mea kia tae atu ai nga tikanga pai kua whakaaturia nei e koe ki te tino tuturutanga, kua kite hoki matou i era atu kura e tae atu nei etahi o nga tamariki Maori ki reira, a heoi te mea e mau ana ia ratou ko te kamakama o nga ngutu ki te korero i nga reo o nga iwi ke noa atu, hoki rawa mai ratou ki o ratou nei kainga, kaore rawa he pai i puta mai i a ratou. Engari ia, mehemea e whakaturia ana he kura whakaako i nga tikanga mahi-a-ringa a te Pakeha, he mohiotanga pai tera, ma taua tu whakaako hoki e mohio ai a matou nei tamariki ki nga tikanga mahi-a-ringa a te Pakeha, e kaha ai hoki ratou ki te rapu oranga mo ratou. E koa ana toku ngakau i te mea tera pea ka taea tenei tu ahua oranga. Kua eke inaianei ki te 35 nga taraariki Maori o toku takiwa kua tukuna atu e ahau ki te Kareti i Te Aute. Naku ano i utu nga kakahu mo ratou, te utu mo te kai, me te haerenga atu me te hokinga mai, naku katoa i utu. No te whiwhinga o etahi i te matauranga, me te tino mohio ki te tuhituhi hoki, ka tahuri ka tuhi i te ingoa o te tangata ke ki te tiaki, heoi, tona tukunga iho he whare-herehere. Ko te mahi a etahi he haereere i roto i nga tiriti me o ratou hoa Pakeha, a kaore e tahuri atu ki te whakaako i nga tangata o to ratou iwi ano kia whiwhi ai hoki ratou i nga mohiotanga i akona ai ratou. Heoi, no reira, ka titiro atu ahau, a ka whakaaro hoki, tera pea e pai ake i enei nga hua e puta mai i nga kura whakaako i nga tikanga mahi-a-ringa a te Pakeha, otiia mo nga tamariki Maori tenei kupu.

Na, mo te kupu e ki nei koe, he mea pai kia whakatokomahatia nga mema Maori i roto i te Whare o Runga, e tumanako ana ahau tera ka ata whiriwhiria e koe i runga i te tikanga titiro i te pai o te ahua o te tangata e meingatia e koe kia karangatia ki taua tuunga honore. Ko nga tangata pera, hei nga tangata totika, a me whiri-whiri anake i roto nga tangata e tino tautoko ana i to Kawanatanga. Mehemea ka rongo koe ki taku kupu, tera ka whakaotia e koe te kupu mo te karanga i a ratou ki te Whare i mua mai o te nohoanga o te Paremete nei, kaua e waiho mo muri atu. Kia ora tonu koe i runga i te nui o to kaha ki te tautoko tonu i nga tikanga e puta ai he painga ki te iwi Maori.

Henare Tomoana: Kua ata whakarongo atu ahau ki nga take i whakaaturia mai e te Pirimia, a ki taku mahara he mea pai kia whakaotia e tataua mea inaianei. Kei te whakaae ahau ki nga kupu whakahoki katoa a Wi Pere mo nga korero a te Pirimia. E tumanako ana ahau, tera e kaha te Pirimia ki te whakatuturu i nga tikanga i whakaaturia mai nei e ia. E whakaakona ana ano te tikanga o tetahi mahi-a-ringa a te Pakeha i Te Aute, a e tumanako ana ahau tera ka whakahaerea nuitia tenei tikanga. He tono tonu te mahi a aku tamariki ki au kia whai kupu ahau mo runga i te mea nei, me te tono hoki kia whakapumautia e te Kotahitanga o te iwi Maori, a e koa ana ahau i te mea kua korerotia nuitia tenei mea e te Pirimia. Na, ko te tikanga hou e whakahaerea ai nga rahui nei, ka waiho atu e au tena ma te Pirimia raua ko Wi Pere e whakarite.

Na, mo te kupu karanga i etahi tangata ki te Whare o Runga, ko taku e pai ai me whakaae tonu mai te Pirimia kia karangatia etahi Maori, kia tokowha, hei mema mo taua Whare. Te take i penei ai taku kupu, he mea

naku kia noho aua mema Maori ki reira, mo te tae rawa atu o te Pire Maori hou e korerotia nei ki taua Whare ka ahei ratou ki te tautoko i taua Pire. Ko taku kupu tena. Otiia, kei a koe ano te whakaaro, a tera ka whakaritea e koe te tokomahatanga o aua tangata ra i runga i tau e whakaaro ana e tika ana. I korerotia e maua ko Te Paranihi te tikanga mo tenei mea i te tau 1893, 1894 ranei. I puta be kupu mana mo nga rangatira Maori e iri mai na o ratou ahua, a i ki ia tera pea e whakakorea atu te Kooti Whenua Maori. Mehemea e ahei ana kia tu mai ano aua kaumatna ra, tera ratou e whakaatu i a ratou tikanga kaore nei i whakaaetia e era atu Kawanatanga, a, e mohio ana ahau tera e koa o ratou ngakau, mehemea ka mohio ratou tera ka whakaritea e to koutou Kawanatanga o ratou hiahia. Me i taea te whakanuku nga Kooti Whenua M#ori katoa puta noa i uga takiwa o te koroni nei, penei kua tae katoa mai nga tane nga wahine me nga tamariki ki te whakaatu i a ratou kupu mihi ki a koe mo te Pire nei. Whakarongo mai, e te Minita mo te Taha Maori, ki tenei kupu aku. He nui rawa taku pouri i te mea kaore i tae katoa mai nga iwi o era atu wahi o te motu nei inaianei, ara, i te ra inanahi, te ra i tu mai ai korua ko Te Kawana ki o matou aroaro. Koi nei taku tino kupu, a te wa e huihui mai ai nga tangata katoa i roto i nga ra tata ake nei, me hoki mai ano koe kia kite i a ratou katoa. Kia ora tonu koe, e te Minita mo te Taha Maori.

Tamahau Mahupuku: Kia ora tonu koe, e te Minita mo te Taha Maori, i runga i enei kupu hou kua whakapuakina nei e koe ki a matou i tenei ra e puta ai he oranga mo te whakatupuranga tamariki nei. Kei te tino tautoko ahau i te ritenga mo te whakaako i a matou tamariki ki nga tikanga mahi-a-ringa a te Pakeha, he mea hoki tenei i tino hiahiatia nuitia e ahau i roto i nga tau kua taha atu nei. Kia kitea e te Kawanatanga he ara e taea ai, i runga i to ratou whakaaro nui mo te whakatu kura penei, kia whakaakona tikatia ai ratou, kia puta ai hoki he oranga mo ratou—ko taku tino hiahia hoki tena. He ritenga motuke hoki tenei i nga tikanga e whakaakona nei a matou tamariki e nga kura ki nga mahi roia me nga mahi tuhi-ringa-poto. Ko taku e hiahia ai ko te tu whakaako kua korerotia nei e koe, ko taku e hiahia ai kia whakakona nga tamariki Maori kia ma te werawera ano o o ratou mata, me te mahi a o ratou ringa e kai ai ratou. Kia ora tonu koe.

Te Pirimia: Me ki atu ahau ki a koutou, kei te hiahia ahau kia korerotia nga tikanga o tetahi mea e tino whaitikanga ana ki runga ki te iwi Maori me te iwi Pakeha. Kaore i te nui te taima e toe mai ana ki ahau, engari ko taku e hiahia ana kia whai hua aku korero. Kaore ano i tae mai nga tangata hei mangai mo etahi o nga iwi, otiia kei te haere mai ratou inaianei. Na reira, e kore ratou e rongo i aku kupu, otiia, e mea ana ahau me perehi aku korero ka tukua atu ai ki a koutou, mo te taenga mai o ratou ka ahei ai koutou tahi me ratou te korero, me te ata hurihuri hoki i nga tikanga katoa o nga take nei. Kei te nui taku pouri i te mea, kua rongo ahau kei te takoto mate etahi o o koutou nei rangatira, a e tumanako ana ahau, tera e kore e roa ka ora ano ratou. I nga huinga whai tikanga ki te iwi penei me tenei, e tau ana kia whai whare pai te hunga haere mai. Kua tae mai te kupu whakahoki mai mo taku kupu i tuku atu ai inanahi, he whakaatu mai, kua tukua mai etahi teneti e 25 hei whare nohoanga mo koutou. I taku taenga mai ki konei i mua ake ra, i puta taku kupu ki te Tari mo era tu mahi, kia tukua mai, otiia, i ki te Tari, kua riro ke aua teneti hei whare mo nga hoia. E mea ana hoki ahau ki te tuku kupu atu ki tetahi takuta i Kereitaone, mana e titiro nga Maori o te hui nei ki te pangia ratou e te mate. E mea ana ahau he mea tika ano kia whakapaua etahi moni hei utu takuta mohio kia taea ai te tiaki pai i nga Maori ina pangia ratou e te mate.

Heoi ra, ka whai kupu ahau i naianei mo te tino take i tae mai ai ahau ki konei i tenei ra, ara, ko te tikanga mo te whakahaere i nga whenua e toe ana ki te iwi Maori. Ko te whenua te oranga mo te katoa, ki te kore hoki o koutou whenua ka ngaro atu koutou i te mata o te whenua. Me whakapoto e ahau aku korero, e mea ana te Kawanatanga, a e tumanako ana hoki, tera ka whakaae, ka tautoko hoki nga Maori i a ratou, ki te tuku atu i tetahi Pire ki te Paremete meake nei ka tu, hei whakahaere tikanga mo nga whenua Maori. Na, ka ata whakarapopototia atu e ahau nga tino tikanga o te Pire nei. Kaore matou e mea ana kia akina kinotia tenei mea ki runga ki a koutou. Kua pahure ke hoki te wa e akina kinotia ai he ture, kaore nei e hiahiatia ana e ratou, ki runga ki te iwi Maori, ki te iwi Pakeha ranei. Heoi te mahi maku he whakaatu hei painga mo koutou nga tikanga e meinga nei kia whakahaerea. Ki te paahitia te Pire nei e te Paremete hei Ture, hei reira ma te Kawanatanga e roherohe a takiwa te koroni nei kia ono kia whitu ranei nga takiwa. Ki te hiahia nga tangata whiwhi whenua e rua tekau i roto i tetahi takiwa, kia whakahaerea nga tikanga o taua Ture i roto i taua takiwa, mp tuku pitihana atu ratou ki a Te Kawana kia peratia. Ki te puta te kupu whakahe a etahi tangata Maori e rua-tekau, whiwhi whenua i roto i taua takiwa, i muri i te taenga atu o taua pitihana, hei reira me tu he pooti, a ma nga tangata Maori whiwhi whenua i roto i taua takiwa e ki, me whakahaere ranei taua Ture i roto i to ratou takiwa, kaua ranei. Ki te whakataua e te nuinga o nga tangata me whakahaere taua Ture, hei reira ka whakaturia he Kaunihera he Komiti ranei; ko nga mema o taua Kaunihera, Komiti ranei, kia rua nga Pakeha, ma te Kawanatanga e whakatu, me etahi Maori tokorua me ata pooti raua e nga tangata Maori whiwhi whenua, i roto i taua takiwa, me te Komihana hoki o nga whenua o te Karauna, a ko ia hei Tiamana. Hui katoa nga mema o taua Kaunihera tokorima ratou. Ka utua nga mema Pakeha me nga mema Maori o taua Kaunihera, Komiti ranei, ki nga moni utu tau, ki era atu moni ranei e whakaritea ai e te Paremete. Ka mana te huihuinga o taua Kaunihera, Komiti ranei, ina ka noho nga mema e toru, engari kia kotahi o ratou maha atu ranei me Maori. Heoi ra ka ata whakaaturia atu ano ki nga Maori, he mea kia ahei ai ratou te pooti mehemea me whakahaere nga tikanga o

tenei Ture, a ka perehitia te pitihana tonu kia whakahaerea nga tikanga o taua Ture i roto i te *Gazette*, me te *Kahiti*. A te whakaaetanga kia whakahaerea nga tikanga o te Ture, me tau nga whenua Maori katoa, hui katoa atu hoki nga whenua papatupu ki te Komiti, haunga ia nga whenua i hokona e nga Maori i te Pakeha, me era atu whenua ranei e whakaaro ana te Kawana e tino matau ana nga tangata no ratou ki te whakahaere i te whenua pera. Koi nei te pai o nga tikanga kua whakatakotoria nei e matou, ara, a te wa e mana ai te Ture nei i roto i tetahi takiwa, ka tau nga whenua ki te Kaunihera, Poari ranei, i raro i nga tikanga o "Te Ture Whaka-whiti Whenua" ma reira ka kore ai he tautohe mo te take ki te whenua i runga i to te ture ritenga, a ka ahei te Poari ki te riihi i te whenua i runga i nga tikanga ka whakaaturia nei e ahau. Ko te mahi tuatahi ma te Kauni-hera, Poari ranei, he wehe i etahi whenua e rite ana, a me here ki te here tuturu, a ko te whenua pera hei whenua motuhake atu hei mahinga hei wahi nohoanga mo nga tangata no ratou te whenua. Ko te hiahia o te Kawanatanga me kaua e kaiponu te Kaunihera, Poari ranei, ki te wehe i te whenua pera, engari ia me wehe he whenua e rite ana mo te tokomaha haere o te Maori. Ka oti nga rahui pera te wehe, hei reira me tahuri atu te Poari ki te wehewehe ano kia takoto a tekiona taua wahi, me ata whakaaro hoki te nui o aua tekiona kia riro ai i ia tangata nona te whenua he whenua mona hei mahinga hei wahi nohoanga, a ko nga hua mai o te tekiona pera mana ake. Te take hoki, ko taku e hiahia ai kia whakanohoia ia tangata ki runga ki tona ake piiihi, penei hoki me nga Pakeha nohonoho whenua. Ka noho ia ki runga ki te tekiona me tona hoa wahine me a raua tamariki, me to ratou whiwhi hoki i nga painga e puta mai i runga i to ratou kaha ki te mahi i te whenua. Ka oti tena, hei reira ka whakahaere te Poari i te tikanga wehewehe i te whenua mo te riihi, a me matua whakahaere i te tikanga mo nga tonu riihi a nga Maori whenua-kore o to ratou iwi ano, ehara nei i te whanaunga no nga tangata no ratou te whenua. Ma te penei hoki o te tikanga e whiwhi ai nga Maori kore-whenua, e noho manene nei i roto i te Maori, i etahi whenua i runga i te tikanga utu reti, ki nga tangata no ratou te whenua, penei me nga Pakeha kai-tango reti. Tetahi o nga take raruraru o te mahi whakahaere tikanga mo runga i nga mea Maori, ko te maha o nga Maori kaore rawa nei he whenua i a ratou, me ta ratou mohio hoki he take taimahatanga tenei mo ratou me o ratou hoa i nga kainga e noho nei ratou. E mohio tuturu ana ahau he nui te mamae o o ratou nei ngakau mo tenei. I tau kia tuku tonu atu taku Kawanatanga ki te Paremete kia whakaritea etahi eka kift 65,000 i Te Wai-pounamu, hei kainga nohoanga mo nga Maori o reira. Na, mo te toenga o te whenua i tau ki te Kaunihera, Poari ranei, i tenei motu, ka riihitia atu tena ki nga Pakeha me to ratou utu i te utu reti e whakaritea e te Poari. Ko tenei utu reti hei te utu e tika ana kia riro i nga tangata no ratou te whenua, e tika ana hoki kia utua e nga Pakeha, ka nohoia hoki e ratou te whenua ka whakapaia hoki e ratou. Tena ano hoki tetahi atu painga e puta mai ki nga Maori ki te whakatuturutia nga tikanga nei, ara, a te taunga o nga whenua ki nga Poari, heoi ano kua kore he tikanga e tu ai te Kooti Whenua Maori, me mutu taua Kooti. Ma tenei ka timataria ai te mahi whakakore rawa atu i aua Kooti kia mutu rawa. Tetahi hoki, e kore e pau noa a koutou whenua te kai i runga i a koutou nei tautohetanga i roto i te Kooti. Tena ano pea e tau kia tonoa e koutou ma nga Poari e whakatau nga tangata tika ki te whenua, eugari ia e kore te whenua e taea te tango atu i a koutou. He tika ka puta ano he tautohetanga i runga i te tuwhanga i nga moni utu reti, otiia, he mea iti tena. I nga tau kua taha atu nei he nui nga tautohetanga i tukua atu ki te Kooti, te tukunga iho, riro ana te whenua i nga roia me nga kai-whakahaere te kai. Hoki atu ana nga Maori ki o ratou nei kainga me te mau o te mate ki a ratou i runga i ta ratou noho ki nga wahi i pa nei te kino ki a ratou. Ki te whakaaetia taku Pire i roto i nga ra e haere ake nei, tena e tino kore rawa atu ai enei tu mate nui i roto i te Maori. Tenei ano hoki tetahi whakaaro oku, otiia kaore i whakaurua ki roto ki te Pire, ka waiho e ahau ma koutou e whakaaro, ara, mehemea ranei me whakaae kia tu nga roia me nga kai-whakahaere ki te aroaro o nga Poari, ki te whakahaere ranei i etahi mahi e tau ana kia whakahaerea, e aua Poari, ki taku mahara, me kaua tenei e whakaaetia, otiia kei te tatari ahau kia rongo ahau i a koutou kupu whakaatu mai mo runga i te mea nei. Te take i mea ai ahau me arai ratou, e mea ana matou me pena ano te mana whakahaere o nga Poari me nga mana whakahaere o te Kooti Whenua Maori mo runga i te mahi wehewehe, whakatu kai-riiwhi, whakatau i te nui o te paanga o ia tangata o ia tangata, me te mahi whakatu kai-tiaki mo era o nga tangata no ratou te whenua e noho hapa ana i runga i to te ture ritenga. Ko nga moni e puta mai ana ki nga Poari i runga i nga whenua kua tau ki aua Poari ra, me whakapau i te tuatahi, hei utu i te mahi whakahaere, ara, hei whakaae i nga moni e whakapaua ana mo runga i taua mahi; tuarua, hei whakaae i nga mokete me nga riana kua tau ki runga ki nga whenua; a tuatoru, ko te toenga ka utua atu tena ki nga tangata Maori no ratou te whenua i runga i te nui o te paanga o ia tangata o ia tangata. E kore e taea e tetahi tangata Maori nona te whenua te tuku atu i tona paanga ki tetahi whenua Maori i roto i tetahi takiwa i whakaaetia kia whakahaerea te Ture nei i roto, heoi kau te tuku e taea ko te tuku-a-wira ki tetahi atu Maori, ko te tuku ke atu, kaore. Ki taku mahara ma tenei tikanga e rite ai nga whakaaro o te iwi Maori, e rite ana hoki ki nga oha-ki a o koutou kaumatua, ara, me mutu ta koutou hoko i te whenua; engari me waiho hei tukunga iho ki ia whakatupuranga, ki ia whakatupuranga, kia ahei ai a koutou tamariki me a ratou tukunga iho te noho ki runga ki nga whenua, penei ano me koutou e noho nei i runga i o koutou whenua. Ki te whakaaetia e koutou enei tikanga kua whakaaturia nei, a ki te paahitia hoki e te Paremete hei Ture, hei reira ka mutu te mahi hoko whenua a te Kawanatanga, a e kore hoki e whakaaetia nga Pakeha kia hoko i nga whenua Maori. Ki te kore koutou e whakaae ki te Pire nei, heoi ano, me haere tonu a te

Kawanatanga raahi i runga i nga tikanga e mau nei inaianei, tatemea me whakarite hoki ta te Paremete i ki ai, na te Paremete hoki te kupu whai kaha. Engari ki te tupono ki tenei ahua ka pouri ahau. Kua kiia ake nei hoki e ahau ka pouri rawa ahau mehemea ka ngaro haere atu o koutou whenua. Inaianei e rima miriona pea nga eka e toe ana ki a koutou, tena, ata wehewehea atu aua eka ki nga tangata e 40,000, tena ia na he iti rawa nga eka mo te tangata kotahi, a i te mea he nui ano nga eka o etahi o koutou, he iti rawa aua rima miriona eka mo te katoa. Tokomaha nga Pakeha e ki ana ka mahi nui ratou ki te arai i tenei tikanga a matou, he ki na ratou tera ka puta ake he Maori pupuri whenua, me to ratou whiwhi oranga i te weraweratanga o te mata o te Pakeha. Kaore he kupu whakahe a nga tangata, me nga niupepa korero penei mo te Maori e pupuri ana i nga eka ahua iti e toe ana ki a ratou, mo nga Pakeha he nui noa atu nei te whenua i a ratou. Ko ta ratou e hiahia ai, ko o koutou whenua kia iti haere, ko o ratou kia rahi haere; kei te rangirua tenei tu kupu a ratou. Na, kei te pehea koia te tikanga o nga Pakeha he nui noa atu nei te whenua i a ratou i roto i to tatou koroni, he nui hoki o aua whenua i riro mai i a ratou i nga Maori mo te utu iti rawa. Tokomaha o ratou e haere atu ana i te koroni nei ki tawahi, me te whakarite hoki me tuku atu i nga hua mai o te whenua ki Ranana. Tena ko te Maori he whenua nei toua, e noho tonu ana ia i Niu Tireni nei. Ko nga moni utu reti e riro ana i a ia e whakapaua tonutia ana ki roto ki te koroni nei. E kore ia e pena me te Pakeha, ara, e waiho ki te Peeke puranga ai. E titiro aroha atu ana te Maori ki o ratou hoa, me ta ratou awhina hoki i te tangata e tae mate atu ana ki a ratou; a e ki ana ahau ki te whakaaetia kia riihitia o ratou nei whenua, tera e whakapaua nga moni e riro mai i runga i te painga mo ratou me te koroni hoki. E tika ana hoki kia whakamutua taua tikanga inaianei tatemea hoki, ki te mau tonu tenei tikanga tango i o koutou nei whenua, e kore e roa ka waiho koutou ma te iwi Pakeha e whangai. Koia ahau e ki ai, ko te mea marama me waiho atu e ratou o koutou whenua ki a koutou ano, tatemea hoki ki te kore e waiho atu, heoi ano ko te tukunga iho ka waiho ma ratou koutou e whangai. Na i roto i te Pire nei, e mea ana matou kia tonoa kia whakaaetia e te Paremete he tikanga e ahei ai te Poari, Kaunihera ranei, ki te whakapau i etahi moni me kaua e iti iho i te £5,000 i roto i te tau mo te mahi hanga rori, mahi ruri, mo nga whakapainga hoki, he mea kia ahei ai koutou te haere tika atu ki runga ki nga whenua, penei me te Pakeha kua whakanohia nei ki runga ki te whenua. Tetahi hoki, i te mea e kore e puta wawe mai nga reti, ka ai aua moni hei oranga mo nga Maori. E mea ana matou me tuku atu e te koroni he moni i roto i te takiwa kotahi, me ki kia £5,000 i te tau kotahi, hei whakarite oranga mo ratou tae atu ki te wa e puta mai ai nga utu reti, me te ata whakarite i te tikanga e ea ai aua moni e namaia ana i roto i nga moni utu reti ra. Ko te whenua te taunaha mo tenei. Ko te moni hua (itaretu) e tonoa kia rima nga pauna i roto i te rau mo nga tau e 42, a te paunga o aua tau me whakaea taua nama ra. E tae pea ki te £250 te utu mo nga moni hua e tau ana kia utua i te tau i roto i ia takiwa i ia takiwa. I runga i ta matou mahara ko te tikanga e whai painga ana mo te Pakeha, ka whai-painga hoki tera mo te Maori, no reira e mea ana matou me whakangawari atu hoki tenei tikanga tuku moni ki a koutou. He tangata tatou katoa no tetahi Kingitanga nui, he nui to tatou aroha, piripono hoki ki to tatou Kuini atawhai me ana Ture kua oti nei te hanga mo nga iwi e rua, heoi me rite katoa nga tikanga mo tetahi mo tetahi. Na, e whakaaro ana ahau he mea pai, he mea tika hoki kia apitiria atu etahi kupu i roto i nga tikanga kua korerotia hei whakahua i te Taimana Tiupiri o to tatou Kuini Atawhai e arohaina nuitia nei e tatou. Hei tohu mo tenei e mea ana ahau, me whakauru etahi kupu penei me enei e whai-ake nei ki roto ki nga kupu timatanga o te Pire, ara:— Notemea i tukua atu e etahi tangata o te iwi Maori ratou ko Wi Pere, he mema nei ia no te Whare i Raro, he pitihana ki a Te Kuini i te tau o tona Taimana Tiupiri, he inoi na ratou kia whakamutua te mahi hoko whenua Maori, a notemea hoki he painga mo nga iwi e rua kia whakaaetia tenei, tatemea e tau ana kia waiho te whenua nei mo nga tangata no ratou te whenua. E mohiotia ana kei te ahua iti haere te tokomahatanga o to koutou nei iwi, me to koutou whenua hoki kei te pau haere, e rite ana ki te haupapa e rewa nei i te ra, ano i tere haere i te horo haupapa i horo iho i runga i nga tahataha o tetahi maunga tiketike. Ko taku e mea ai me puta te kupu a te Paremete, ki, e tau ana kia waiho a koutou awa, a koutou roto hei oranga mo koutou, me a koutou ngahere hoki kia ahei koutou te haere atu ki reira patu manu ai hei kai; ko te mea nui rawa kia puritia o koutou whenua, kia ahei ai koutou ko te iwi ki te whakatupu, witi, oti, kaanga, rae te whakatupu i era atu kai, e ahei ai hoki koutou te whai haere i nga tikanga i kitea uei i nga ra o mua; i te mea hoki i nga ra o mua he nui te kaanga i mahia e o koutou tupuna, me te tuku atu ki Poihakena, me etahi wahi o tenei koroni hoki. He mira paraoa ano a ratou i aua ra, na ratou ano te witi i huri hei kai ma ratou. I aua ra he iwi tokomaha, he iwi whai-rawa, he iwi ora, he iwi rangatira, a inaianei he morehu kau e toe nei. He aha ra te take i penei ai? Koi nei te take, kua ngaro nui atu i a koutou te whenua i whakatupuria ki te witi. E mahara ana ahau tera ka tahuri mai nga tangata whai whakaaro totika ki te tautoko i te Kawanatanga i runga i a ratou mahi awhina i a koutou kia neke ake te pai mo koutou i to naianei ahua. Kua kiia atu e ahau e kore e akina kinotia tenei tikanga ki runga ki a koutou. Ki te ki mai koutou me whakahaere tonu matou i tenei tikanga ka pera matou; ki te ki mai koutou me mutu, hei reira me whakaaro e matou mehemea me whakahaere tonu ranei tenei Pire, kaore ranei. Otiia ki te pera, tona tukunga iho, he whakaroa te tikanga. Ka tatari ahau i runga i te ngakau nui ki te kupu whakahoki mai a tenei hui nui. Kei a koutou ano te tikanga mo te hurihuri i enei korero, otira ko taku e pai ai kia tae mai te kupu i oti i a koutou i mua mai o te ra e tuwhera ai te Paremete. Tena ano pea ka whakaaturia mai e koutou etahi kupu whakatikatika, otiia ko taku e

tumanako ana, tera ka whakatuturutia e koutou nga tino tikanga o tenei mea. Ki te whakaaetia e koutou, hei reira ka tahuri kaha te Kawanatanga ki te whakarite i tana e whakaaro ai e tika ana, e puta ai hoki he painga ki nga iwi e rua. Kua tae inaianei te Pakeha Maori, te kai-whakahaere, me te taniwha kai whenua ki te riringi i te rongoa whakamate ki roto ki o koutou taringa. Kei te whai ratou i aku tapuwae, a e kore ratou e tu mai ki toku aroaro i te ra e whiti ana i au e kitekite ana i a koutou, kia ahei ai ahau te whakaatu atu ki a ratou e tu mai ana he tangata tinihanga ratou, engari e haere huna mai ana ratou, he mea na ratou kia rongu koutou ki a ratoa kupu teka, kupu whakawai. Engari me mataara tonu koutou, nga kai-tiaki. E ki ana ahau me tu nga rangatira e hiahia aua kia ora to ratou iwi, e hiahia ana ki te tuku atu i te ingoa rongu nui ki o ratou uri, hei kai-tiaki mo te iwi; i runga i tenei mea whaitikanga, penei ka tino manaakitia ka tino arohatia ratou, me tiaki ratou i o ratou hoa ahua kaha kore kia kaua ai ratou e taka ki roto ki nga ringa o nga Pakeha Maori me nga kai-whakahaere. E ki ana etahi Pakeha, kaore i te pono nga whakaaro a te Kawanatanga mo runga i tenei mea. E ki ana hoki ratou e mea ana ahau kia haere atu ahau ki Ranana i roto i nga ra tata. Ko te mahi maku he mahi i nga mahi mo nga iwi e rua o te koroni nei, a mehemea e whakaaro ana koutou tera e puta he painga ki a koutou i au, heoi ka whakaaetia nuitia e ahau kia whakahaerea e ahau aua mahi. Kaore au e mea ana ki te haere atu i Niu Tireni nei. E mea ana ahau ka tu tonu ahau hei hapai i nga tikanga o te koroni i roto i nga wa e tautoko ai te koroni nei i ahau. E kore e taea te ki, i huri atu ahau i taku tuara ki taku hoa riri. E tu nei ahau ki te whawhai mo te mea e mohiotia ana e ahau he tika, a e tuturu ana toku whakaaro ki te whakapau i oku kaha ki roto ki tenei whawhai; me taku tumanako hoki tera ka tu mai koutou hei kai-awhina moku. No tenei ra ano tu ai te pootitanga ki Mataura, he whawhai nui tenei i waeuganui o te tangata mo te taha Apitihana me te tangata mo te taha ki te Kawanatanga, ki taku mahara tera ka wini matou. Ki te tu ko ta matou tangata, heoi ka kiia e ahau, i te mea he pai nga tikanga o tenei hui a tatou, hei tohu waimarie hoki tenei mo nga iwi e rua. I a koutou whawhai o mua hinga ai ano tenei mea te toa taua, ka pena hoki pea ta matou tangata, kowai ka hua? Otiia ki te hinga ia ka rite ano ki to mua atu ahua te tokomaha o nga mema o te taha Kawanatanga me o te Apitihana, e kore e oho toku ngakau mo tena. Ka tuhaina etahi kape o te pukapuka whakaatu i te whakarapopototanga i nga tikanga o te Pire nei ki a koutou, he mea kia kite ai koutou kia ahei ai hoki koutou te ata whiriwhiri.

Tenei tetahi atu kupu hei whakaputa atu maku ki a koutou i mua o te mutunga o aku korero. Koia tenei, i takoto taku wero mo etahi tangata, i tenei marama ano, kia tae mai ratou ki te hui nei tu mai ai i toku aroaro, kia korero atu ai kia korero mai ai, he kanohi he kanohi, mo a ratou whakapae moku, ara, mo te Kawanatanga, e ki nei ratou e he ana ta matou whakahaere mo te motu o Kapiti. Na, i tenei ra kiie rawa ake tatou, kihai aua tangata i tae mai ki konei. I hamumutia ake ai e au tenei mea i niaanei he manawapa noku kei waiho noa iho. Notemea e mohio ana ahau ki te whakakorerotia taua mea katahi ka tino kitea te kaha o te Kawanatanga ki te whakahaere tikanga e tino puta ai te ora me te pai mo te iwi Maori. Taku kupu ki a koutou, kua tata tonu te pau o Kapiti motu i nga mokete a etahi Pakeha, kua tata taua moutere te ngaro i te moana; e kore e maha ake nei na nga tau kua kore he wahi o taua motu e toe ki nga Maori. He oha a Kapiti i tukuna iho e nga tupuna Maori ki o ratou uri, a ka nui toku pouri i au e kite nei i taua motu e pahuhu atu ana i nga ringaringa o nga Maori. Kua mau taua motu i nga kupenga a nga kai-tuku mokete, a taro ake nei kua kore he turanga waewae i reira mo nga Maori. I tera tuunga o te Paremete i tae tetahi o nga Maori nona taua moutere ki te aroaro o te Komiti mo nga Mea Maori whakahaere ai i te Pire a te Kawanatanga i kokiri ai ki te Whare hei rahui i taua moutere, a korero atu ana taua tangata ki te Komiti, me mutu rawa te hoko i taua whenua, a me waiho hei whenua tuturu mo nga Maori ake tonu atu. Koia enei nga kupu a taua tangata i korero ai ki te Komiti, a ki au hoki. No tahi ra ake nei, ka whaiwhai haere taua tangata i au, ka piri tonu ki taku tinana penei me te paua e piri nei ki te toka kohatu. Ka mea taua tangata e hia-hia ana ia kia kite i a Te Heritana (Mr. Sheridan), ki te hoko atu i ona hea i Kapiti. E tino pouri ana ahau mo tenei ahua o etahi o te iwi Maori, notemea tenei etahi Maori e tae mai ana ki nga huihuinga penei me tenei, ka korero me tino whakamutu rawa te hoko i nga whenua o te Maori; ka ngaro atu ki tetahi wahi kua tae aua tu tangata nei ki nga Apiha Hoko Whenua Maori a te Kawanatanga hokohoko atu ai i o ratou whenua. Ki te whakaae koutou ki nga tikanga o taku Pire, heoi, ka kore atu ena Apiha Hoko Whenua. I korero ake au i nakua nei kei te pahemo atu a Kapiti motu i te Maori, a kia kite, ai nga tangata e whakahaere nei i te whakahaere a te Kawanatanga mo taua moutere i te he o ta ratou mahi, me whakaatu e au, tenei kua tukua mai ki te Kawanatanga nga kereeme moni a nga Pakeha mo taua moutere i raro i te ture i paahitia e te Paremete i tera tau, a hui katoa nga moui e tonoa ana e ratou hei whakaea i a ratou kereeme e £21,000; kei te tami tenei moni nui i Kapiti, a ma tenei e mohiotia ai kei te atetitia atu nga Maori i runga i to ratou moutere. Otira kua whakatarewatia e matou i niaanei nga whakahaere hoko, mokete, rihi, aha ranei mo taua moutere, a kua katia nga mahi pera katoa mo taua moutere i niaanei. Na reira ka tumanako ahau tera ano nga Maori e whakahaere nei i ta matou raahi mo taua moutere, e mohio e whakahaerea ana taua mahi hei painga mo ratou, a koia tera te take i hiahia ai ahau kia kororerero tahi raatou ko aua tangata mo taua putake. Ka waiho e au ma koutou tenei mea e whakatau, kaore au i te pai ma te Pakeha anake e whakaoti.

He poto rawa no te taima, na reira kaore e pau katoa atu aku korero. Heoi taku hiahia, kia oti pai nga mahi katoa a tenei hui, kia whiwhi koutou i te ora a kia tau nga manaakitanga katoa ki runga ki a koutou. He kupu ke

tenei hei whakapuaki atu maku, he mea pai, e koa ai te ngakau. Ara, kua ki mai te Kawana me te Atimara o nga raanua kia tukua atu e au ta raua powhiri ki etahi tino raneatira kotahi tekau o te hui nei kia haere atu ki Poneke i te Rahoroi e haere ake nei, ki te matakitaki i te raea nui o nga manua, a ka mutu te raatakitaki me tina aua rangatira Maori ki runga ki taua manua, ka hoki mai ki uta me haere aua rangatira ki te whare o te Kawana kia kite i te Kawana. Ka nui toku koa i au ka whakaatu nei te powhiri a enei rangatira e rua. Na, ka tae koutou ki Poneke, ka kite i a raua, ka mutu tera me tae hoki koutou ki taku whare i Poneke, ki te whare o to koutou matua. A, ahakoa e kore au e rokohanga e koutou ki reira i taua ra, otira ko taku hoa wahine me aku tamariki kei reira hei whakahaere i nga mahi o toku marae.

Tenei nga ingoa o nga rangatira Maori mo taua haere kua homai ki au, otira ma koutou nga tangata mo taua haere e whakariterite, i te mea ko koutou nga mea e tino mohio ana mo tena taha, ara, ko wai o koutou e tika ana mo taua haere. Na, kua e mamae nga ngakau o nga mea e mahue, a kia pai hoki ta koutou kowhiri i nga tangata mo taua haere. Hei tautoko atu maku i te karanea a te Kawana raua ko te Atimara, tenei ka whakaaetia e te Kawanatanga he tikiti reriwe, mo nga rangatira e haere nei ki Poneke, a hei hokinga mai mo ratou. I runga i tenei hoatutanga aku i enei tikiti reriwe, e mohio ana ahau tera nga tangata whakaaro nui o te koroni e whakaae ki te tika o te hoatutanga o aua tikiti, i te mea he mahi tera e puta ai he painga mo te koroni. Heoi ano, kua mutu aku korero. Tena koutou katoa.

Paratene Ngata: Kaore pea e uru ana ki to Pire te whenua o Tuhoe ?

Te Pirimia: Kaore e uru ana te whenua o Tuhoe, i te mea kua oti he ture motuhake mo reira; otira ka whakaurua e matou he rarangi ki roto ki te Pire e ahei ai a Tuhoe, ina hiahia ratou ki te pera, ki te tuku i o ratou whenua ki raro i te Pire.

Henare Tomoana: Tena, ki te whiua tenei Pire e te Paremete, ka taea ranei te tuku atu ki Ingarangi, ma to reira Paremete e paahi ?

Te Pirimia: Ko te Paremete o konei te tino mana mo nga mahi katoa e pa ana ki tenei koroni. Kaore a Te Kuini, #e Kawanatanga ranei a te Kuini i Ingarangi e pa mai ki nga Ture e whakahaerea ana e te Paremete o Niu Tireni. Heoi ta Te Kuini he whakakore, he whakaae ranei i te Pire ina tukua atu ki a ia. Kei a ia te mana nui, notemea ka taea e ia te whakakore tetahi Ture i roto i nga tau e rua i muri iho i te ra i paahitia ai taua Ture.